

Тетяна Пастушенко,
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tetiana_p@ukr.net

НАЦИСТСЬКІ КОНЦТАБОРИ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ: ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті представлений огляд найбільш відомих енциклопедичних видань, присвячених нацистським концентраційним таборам. Термін «концтабір» став широко відомим після Другої світової війни, і нині його пов'язують переважно зі злочинами нацистської Німеччини. Хоча вперше ця назва з'явилася англійською мовою (Concentration camp) у XIX столітті і позначала різноманітні центри інтернування для політичних в'язнів, представників етнічних груп, ізоляція яких обґрунтовувалася міркуваннями державної безпеки, необхідністю їх експлуатації чи покарання та здійснювалася на основі відповідних розпоряджень спецслужб або запровадження військового стану. Концентраційними таборами (нім.: das Konzentrationslager) в нацистській Німеччині називали місця ув'язнення, організовані НСДАП і підпорядковані Інспекції концтаборів (нім. Inspektion der Konzentrationslager) Головного управління СС. До цієї категорії також відносяться табори знищення, де вбивали євреїв з усієї Європи у газових камерах.

У статті представлений стан сучасних досліджень цієї теми починаючи від першого довідника про нацистські табори, який в 1949–1950 рр. випустила Міжнародна служба розшуку, і закінчуючи останнім міжнародним проектом «Енциклопедії таборів і гетто», який організував Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні (2009–2018).

Вивчення досвіду вже створених довідкових видань є важливим для створення Українського проекту енциклопедії Другої світової війни.

Ключові слова: енциклопедія, біографічний довідник, Україна, Друга світова війна, нацистський концентраційний табір, табір смерті, Голокост.

Термін «концтабір» став широко відомий після Другої світової війни і нині його пов'язують переважно зі злочинами нацистської Німеччини. Хоча вперше ця назва з'явилася англійською мовою (Concentration camp) у XIX столітті і позначала різноманітні центри інтернування для політичних в'язнів, представників етнічних груп, ізоляція яких обґрунтовувалася міркуваннями державної безпеки, необхідністю їх експлуатації чи покарання та здійснювалася на основі відповідних розпоряджень спецслужб або запровадження військового стану. Наприклад, перші концтабори організували англійці під час Англо-Бурської війни (1899–1902 рр.), помістивши туди цивільних прихильників республік Трансвааль і Капські колонії. Ще один випадок інтернування

невійськових цивільних осіб стався на початку бойових дій між Японією та Сполученими Штатами Америки (після 7 грудня 1941 р.). Тоді взяли під варту і ув'язнили в таборах на Західному узбережжі понад 100 000 японців та японських американців. Зазвичай у концентраційних таборах зосереджували цивільне населення під час війни, щоб запобігти його участі в партизанських формуваннях або, щоб воно не надавало допомогу силам противника, чи просто як засіб тероризування місцевих жителів.

Енциклопедія «Британіка» дає таке тлумачення особливостей та відмінностей концентраційного табору від інших місць ув'язнення. «Людей направляють в такі табори на підставі ідентифікації з певною етнічною чи політичною групою, а не як окремих особистостей, без справедливого судового розгляду. Концентраційні табори відрізняються від в'язниць, у яких утримуються законно засуджені за цивільні злочини, та від таборів військовополонених, в яких утримуються військовослужбовці, які перебувають під захистом законів війни. Їх також слід відрізнити від таборів біженців або центрів утримання та переселення для тимчасового розміщення великої кількості переміщених осіб. Політичні концентраційні табори, започатковані в основному для посилення державного контролю, були встановлені в різних формах під впливом багатьох тоталітарних режимів. Найбільше їх було створено в нацистській Німеччині та Радянському Союзі»¹. Концтабори були переважно спеціальними в'язницями таємної поліції. Нацистські концентраційні табори перебували під управлінням СС, виправно-трудова табори Радянського Союзу були підпорядковані спецслужбі, яка із 1917 р. мала назву ЧК, з 1934 р. НКВС, а до початку 1990-х років КДБ.

У цій статті мова йде про концентраційні табори, створені під час панування нацистського режиму в Німеччині. За 13 років перебування при владі А. Гітлера мільйони людей опинилися в ув'язненні, були вбиті в різних місцях примусового утримання, організованих нацистами. Питання обліку цих місць, їх чіткої класифікації надзвичайно важливе не тільки з погляду наукового інтересу, а задля відновлення справедливості, покарання злочинців, морального й матеріального відшкодування жертвам переслідування та їх рідним. І через сімдесят п'ять років після закінчення Другої світової війни ця робота ще залишається актуальною. У цьому короткому огляді пропонується окреслити стан сучасних досліджень системи нацистських концтаборів на прикладі тематичної довідкової літератури, словників та енциклопедій, які опубліковані німецькою та англійською мовами.

Концентраційними таборами (нім.: *das Konzentrationslager*) в нацистській Німеччині називали місця ув'язнення, організовані НСДАП і підпорядковані Інспекції концтаборів (нім. *Inspektion der Konzentrationslager*) Головного

¹ [Електронний ресурс] Encyclopedia Britannica, [режим доступу]: <https://www.britannica.com/topic/concentration-camp>.

управління СС. Офіційно у переліку Інспекції було 24 стаціонарних табори², 3846 філій³ та сім таборів знищення (нім.: Vernichtungslager)⁴. Вони діяли в самій Німецькій імперії і на окупованих територіях⁵. Початково створені для залякування та усунення політичних опонентів, концтабори стали місцем експлуатації примусової праці, медичних експериментів, інтернування військовополонених та вбивства мільйонів людей. Система концтаборів була найважливішим елементом націонал-соціалістичного панування. Вона стала суттєвим ресурсом німецької промисловості, а всі індустріальні гіганти Третього райху прямо чи опосередковано використовували безкоштовну працю ув'язнених.

Бранцями перших концтаборів Дахау й Оранієнбург у березні 1933 р. стали німецькі комуністи, соціалісти, релігійні та профспілкові діячі, гомосексуалісти, свідки Єгови, згодом до «асоціальних елементів» були зараховані євреї та роми, люди з психічними відхиленнями. Більшість із них, відбувши термін покарання, мали ще можливість вийти на свободу. У 1939 р. у Німеччині вже діяли концтабори Бухенвальд, Захсенгаузен, у Австрії – Маутхаузен, у яких налічувалося 21 000 бранців⁶. З початком Другої світової війни кількість таборів і їх в'язнів різко зростає. На території завойованої Польщі були створені концтабори Майданек і Аушвіц, у Франції – Нацвайлер-Штрутгоф, Нідерландах – Герцогенбуш, а в самій Німеччині – Флоссенбург, Грос-Розен, Дора-Міттельбау, Равенсбрюк, Ноєнгамме. В'язнями стали тепер вже «звичайні» люди, не пов'язані з політичною діяльністю – полонені солдати та офіцери, представники інтелігенції, робітники та робітниці, які тікали з місць примусової праці, євреї та роми, яких доправляли у концтабори через їх національність.

На цьому етапі різко збільшився рівень смертності серед ув'язнених. Наприклад, у Дахау у 1942 році помирало 36% в'язнів на відміну від 4% у 1939-му, у Бухенвальді смертність зростає від 10% до 19% в 1941 році⁷. Люди

² Закон Федеративної Республіки Німеччина про виплати відшкодування жертвам нацизму. 24.02.1982 [електронний ресурс] Bundesanzeiger (Федеральний вісник) [режим доступу]: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/text.xav?SID=&tf=xaver.component.Text_0&toctf=&qmf=&hlf=xaver.component.Hitlist_0&bk=bgbl&start=%2F%2F%5B%40node_id%3D%27290844%27%5D&skin=pdf&tlevel=-2&nohist=1.

³ Перелік таборів та місць утримання, подібних до концентраційних таборів, а також установ та компаній, в яких здійснювалася примусова робота (колишні місця ув'язнення, Фонд «EVZ») [Електронний ресурс] Bundesarchiv [режим доступу]: <http://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/haftstaetten/index.php>.

⁴ Собібор, Треблінка, Белжець, Кульмгоф і Малий Тростенець (нині Білорусь), а також Аушвіц-Біркенау та Майданек.

⁵ Докладна стаття про нацистські концтабори на сайті Wikipedia німецькою мовою [режим доступу]: https://de.wikipedia.org/wiki/Konzentrationslager#Überblick:_Liste_der_KZ_und_ihrer_Außenlager.

⁶ Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann (Hrsg.). Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band. 1, Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2002. – S. 29.

⁷ Ebenda, S.29–30.

помирали через навмисне жорстоке поводження, хвороби, голод і непосильну працю, або їх вбивали вже як непридатних до роботи. Точне число загиблих у концтаборах дотепер невідоме, оскільки на облік брали далеко не всі жертви, багато документів були безповоротно втрачені в результаті воєнних дій, гинули свідки. Багато ув'язнених, звільнені союзницькими військами, померли вже після війни від хвороб, виснаження та поранень, отриманих у місцях позбавлення волі.

Загалом, за весь час існування системи концтаборів, там було ув'язнено від 2,5 до 3,5 млн осіб, з яких понад 1 млн загинуло⁸. Усупереч поширеним уявленням, більшість жертв націонал-соціалізму загинули не в концентраційних таборах. Понад 3,5 мільйони червоноармійців померли від голоду, хвороб, знущань та вбивства, перебуваючи просто неба в мороз і спеку в так званих таборах для радянських військовополонених. У таборах знищення на території Польщі – Собібор, Треблінка, Белжець, Кульмгоф і Бронная Гора, Малий Тростенець (нині Білорусь), а також у таких мультифункціональних таборах як Аушвіц-Біркенау та Майданек – було вбито приблизно 3 млн євреїв⁹.

Першим дослідженням нацистських концтаборів, як державної системи насильства, стала книга соціолога, журналіста, політика й колишнього в'язня концтабору Бухенвальд Ойгена Когона (1903–1987) «Есесівська держава: система німецьких концтаборів», яка вийшла друком у 1946 році¹⁰. Ця книга проклала дорогу подальшим науковим дослідженням табірної світу й залишається авторитетною працею на цю тему до сьогодні. Книга перекладена багатьма мовами, в одній тільки Німеччині вона перевидавалася 47 разів, загальний наклад її становить понад 500 тисяч екземплярів.

Ідея книги виникла під час написання звітів про умови перебування у нацистському концтаборі, які Ойген Когон готував для відділу психологічної війни при Верховному штабі експедиційних сил Альянсу (*The Psychological Warfare Division Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, SHAEF*). Цю роботу він проводив на основі оригіналів документів СС, захоплених союзниками, та 120 свідчень окремих ув'язнених. Книга складається із 23 глав, у яких описані цілі націонал-соціалістичної держави, структура та особливості організації СС, СД, Головного управління безпеки Райху (РСГА), кримінальної поліції та системи концентраційних таборів. Автор докладно описує повсякдення концтабору: санітарні умови, харчування,

⁸ Ebenda, S. 31.

⁹ Обчислено за: Holocaust Encyclopedia, "Nazi camps". [Електронний ресурс]: United States Holocaust Memorial Museum. [режим доступу]: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nazi-camps>.

¹⁰ Kogon, E. Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager. München: Alber, 1946. – 384 S.

робота, покарання, грошовий обмін і листування, «вільний час» і борделі в таборі. Когон подає психологічний портрет службовців СС та в'язнів, протистояння між СС і антифашистськими силами. В останньому розділі він розглядає взаємозв'язок між місцевим населенням і концентраційними таборами. Головною метою цього дослідження було показати злочинність нацистської держави, свідченням чого стало існування таких місць ув'язнення та вбивства, як концтабори, осмислити причини їх появи. У вступі Ойген Коган писав: «Німецькі концтабори були окремим світом, окремою державою зі своїм порядком, але без права, в який кидали людей, з усіма їх чеснотами і вадами – більше з вадами, ніж чеснотами – і де вони боролися за своє животіння й елементарне виживання»¹¹.

Але осмислення спадку нацизму було не єдиним завданням, яке стояло перед дослідниками у зруйнованій війною Європі. Після закінчення війни лише в західних областях Німеччини перебувало понад 6 млн іноземних примусових робітників з різних європейських країн, 2 млн іноземних військовополонених і 750 тисяч в'язнів концтаборів, які вижили. Всі ці люди в тимчасових таборах «переміщених осіб» потребували не лише харчування, місця для ночівлі, роботи, але й визнання та підтвердження власного статусу жертви нацизму. А ще більше людей в усьому світі шукали будь-якої інформації про своїх рідних, з якими втратили зв'язок під час війни. Саме такі завдання стояли перед Міжнародною службою розшуку (International Tracing Service), яка утворилася внаслідок об'єднання різних інституцій, які збирали документи нацистських державних організацій та іменні картки постраждалих. Місцем розташування архіву цієї служби стало місто Арользен на півночі землі Гессен. На 1951 рік в архіві працювало понад 1300 співробітників, яким вдалося класифікувати тони паперових документів, звезених сюди після війни. Результатом такої праці стало видання упродовж 1949–1951 років першого «Каталогу таборів та місць ув'язнення в Німеччині та на окупованих нею територіях» у трьох книгах¹². На основі власної гнучкої і продуманої класифікації співробітники архіву в цьому каталозі вперше представили класифікацію нацистських таборів, які розподілили на 10 груп. А саме:

1. Концтабори;
2. Табори спеціального призначення (Sonderlager);
3. Виправно-трудова табори (Arbeitserziehungslager);

¹¹ Ibid. – S. IX.

¹² Catalogue of camps and prisons in Germany and German-occupied territories, Sept. 1st, 1939 – May 8th, 1945. Arolsen, 1949–1950.

4. Тюрми;
5. Табори безпеки (Sicherungslager);
6. Штрафні табори і штрафні тюрми;
- 7., 8., 9. Робочі табори, загальні табори, житлові табори;
10. Табори для інтернованих¹³.

Після початку перших виплат компенсацій Федеративною Республікою Німеччина колишнім жертвам нацистського переслідування у 1960-х роках, ця система була значною мірою уточнена і доповнена. У додатку до Каталогу в 1963 році до 10 категорій таборів додали ще шість:

1. Перші концтабори (1934–1938);
2. Пересильні табори;
3. Табори знищення;
4. Табір особливого характеру;
5. Табір у дистрикті Люблін;
6. Зовнішня команда концтабору в Емсланді¹⁴.

Пізніше у 1969 та 1979 роках, додатково внесли ще 23 категорії місць ув'язнення, організованих на окупованих територіях Східної Європи – це гетто, табори примусової праці для євреїв, штрафні табори на підприємствах і фірмах, пересильні табори, табори для хворих примусових робітників тощо.

Отже, згідно розробленої в Міжнародній службі розшуку системи до категорії «концентраційних таборів» та їх зовнішніх команд належать:

1. Табори, створені гестапо, СА та СС у 1934–1938 рр. (відомо 34 табори і 4 зовнішні команди);
2. Табори створені й підпорядковані Інспекції концтаборів СС (з 10.12.1934) або Головному адміністративно-господарському управлінню (з 3.03.1942);
3. Концтабори у підпорядкуванні Командувачу СС в окремих регіонах (табори знищення, відомо 7)¹⁵.

Саме у каталозі Міжнародної служби пошуку міститься інформація про два концентраційні табори в Україні. Це табір у Києві, бо назва міста значиться серед місць перебування у 1943 р. зовнішньої команди СС концтабору Захзенгаузен (очевидно мова іде про табір, який в історіографії отримав назву «Сирецький»), та Янівський табір у Львові, який фігурує у довіднику як «концентраційний»¹⁶.

¹³ *Weinmann, M., Kaiser, A. Krause-Schmitt, U.* Das nationalsozialistische Lagersystem (ССР). Frankfurt am Main: Zweitausendeins, 1990. – 142 s.

¹⁴ *Ibidem*, S. 144.

¹⁵ *Ibidem*, S. 144–145.

¹⁶ *Ibidem*, pp.576, 684. Див також про це: Довідник про табори тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Дубик М. – К., 2000. – 304 с.

Цей Каталог створювався переважно для службового користування. Зі зміною загальносвітової ситуації наприкінці 1980-х років, припиненням «холодної» війни, об'єднанням Німеччини, відкриттям архівів у пострадянських країнах, закінченням терміну секретності на документи Другої світової війни в архівах Західного світу, початком нової хвилі гуманітарні виплати жертвам нацизму, змінився і статус архіву Міжнародної служби розшуку в Арользені. З 2007 року його відкрили для публічного відвідування, а цей довідник декілька разів (1990, 1998 та 2011) перевидавали в Німеччині як репринтне видання із коментарями фахівців, ґрунтовним словником термінів, поясненням скорочень та основних подій з історії нацистських концтаборів¹⁷. За кількістю охоплених місць ув'язнення «Каталог націонал-соціалістичної табірної системи» Міжнародної служби розшуку залишається найбільш повним виданням довідкового характеру щодо нацистської системи таборів.

За ініціативи Федерального центру громадянської освіти у 1995–1999 роках було здійснено спробу підготувати енциклопедичне видання про місця пам'яті «Меморіали жертвам націонал-соціалізму»¹⁸. Авторський колектив упорядкував двотомний довідник, де за географічним принципом представлено короткі статті про кожен пам'ятник і меморіальний знак, присвячений жертвам нацизму, у тому числі й пам'ятні споруди на місці нацистських концтаборів на території Німеччини. Але встигнути за бумом меморіалізації, який почався у 1990-х роках і триває до цього часу, автори фізично не могли. Тому сьогодні більш актуальною виявилася підготовка і постійне поповнення сторінки на сайті Інтернет-енциклопедії Wikipedia про меморіали жертвам націонал-соціалізму у усьому світі¹⁹.

Упродовж 2005–2009 років німецькими істориками був реалізований масштабний енциклопедичний проект «Місце терору. Історія націонал-соціалістичних концтаборів»²⁰. Це довідник у 9-ти томах німецькою мовою про систему нацистських концтаборів. Він був підготовлений групою істориків із різних європейських країн на основі нових джерел та досліджень,

¹⁷ *Weinmann, M., Kaiser, A. Krause-Schmitt, U.* Das nationalsozialistische Lagersystem (CCP). Frankfurt am Main: Zweitausendeins, 1990; *Weinmann, M., Kaiser, A. Krause-Schmitt, U.* Das nationalsozialistische Lagersystem (CCP). Frankfurt am Main: Zweitausendeins, 2011.

¹⁸ *Puvogel, Ulrike / Stankowski, Martin.* Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus, Bonn, 1996, 840 s. <http://www.bpb.de/shop/buecher/einzelpublikationen/33973/gedenkstaetten-fuer-die-opfer-des-nationalsozialismus-band-i>

¹⁹ [Електронний ресурс] Wikipedia [режим доступу]: https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Gedenkstaetten_für_die_Opfer_des_Nationalsozialismus.

²⁰ *Benz, Wolfgang; Distel, Barbara (Hrsg.).* Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. – München : C.H. Beck Verlag, 2005. – 2009.

під керівництвом Вольфганга Бенца, керівника Центру досліджень анти-семітизму при Берлінському технічному університеті, та Барбари Дістель, директорки Меморіалу концтабору Дахау. У першому томі зібрані матеріали про становлення та різні аспекти організації системи концтаборів, специфіку архівних джерел та спогадів очевидців. Наступні книги містять розширені статті енциклопедичного характеру про окремі концтабори, табори знищення, робочі команди. Дев'ятий том присвячений таким місцям ув'язнення на території Третього райху та окупованих країн як гетто, виправно-трудовим, пересильним таборам, трудовим таборам для синті та ромів, які не мали статусу концтабору. Попри безперечні досягнення авторів «Місця терору...» щодо узагальнення досліджень історії нацистських концтаборів, які активно проводилися на межі двохтисячних років, великою білою плямою в науці залишилася історія таборів та інших місць ув'язнення, створених нацистами на території колишнього СРСР.

Амбітне завдання спробувати створити енциклопедію, яка буде найповнішим джерелом документування нацистських місць знищення, взяли на себе автори міжнародного проекту «Енциклопедія таборів та гетто»²¹, до авторського колективу якого увійшло сотні дослідників з багатьох країн Європи та Америки. Упродовж 2009–2012 років видано дві книги у чотирьох томах, у яких зібрана інформація про всі концентраційні табори, їх філії на території Німеччини та окупованих нею країнах, а також про гетто Східної Європи. Електронні версії цих книг вже доступні для скачування на сайті Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні²².

Більшість сучасних енциклопедичних проектів про нацистські концтабори мають тематичний характер і обмежуються якимось одним аспектом функціонування цих місць ув'язнення і вбивства. Вперше про маловідому історію ранніх концтаборів у Німеччині докладно розповіли у 1993 році східнонімецькі історики Клаус Дробіш та Гюнтер Вайланд у книзі «Система нацистських концтаборів 1933–1939»²³.

Про долі жінок у концтаборах розповідає декілька видань. У 1994 році у Бремені вийшла книга німецькою мовою «Жінки у концтаборах Берген-Бельзен та Равенсбрюк»²⁴. Тут вміщено статті про різні аспекти повсякдення

²¹ Encyclopedia of camps and ghettos. 1933–1945. Volume I: Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA), 2009; Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe, 2012.

²² [Режим доступу]: <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos/volumes-i-and-ii-available-online>.

²³ Drobisch K., Günther Wieland. System der NS-Konzentrationslager, 1933–1939, Berlin: Akademie Verlag, 1993.

²⁴ Füllberg-Stolberg, C. Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen, Ravensbrück. Bremen: Edition Temmen. 1994.

бранок, від харчового раціону, тяжкої праці до становища вагітних жінок, сексуального насильства, використання літературних творів і пісень для підтримання їх морального духу у таборі. Окремий розділ присвячений біографічним історіям ув'язнених жінок, одна з яких розповідає про червоноармійок у концтаборі Равенсбрюк.

Вплив підходів жіночої історії відчувається в біографічному довіднику «Жінки у Третньому райху», який підготували американські дослідниці Шарон та Вікторія Коснер²⁵. У ньому вміщено майже 100 біографій жінок, які жили в нацистській Німеччині, брали участь в усіх аспектах війни, перебуваючи по різні боки лінії фронту. У книзі представлені історії домогосподарок, політичних діячок, учасниць руху Опору і бойових дій, у тому числі бранок і наглядчочок концтаборів, гетто. Як зазначають авторки у передмові, «зазвичай історія злету і падіння Гітлера та Третнього райху – це історія чоловіків. Участь жінок була практично винесена за дужки. Досвід жінок під час війни такий же захоплюючий, важливий і жахливий, як і в чоловіків»²⁶. У книзі біографії різних жінок розміщені в алфавітному порядку, таким чином на одній сторінці опиняються поряд історії Герміни Браунштайнер, наглядчачки у концтаборі Майданек, дружин Герінга або Геббельса та Аліни Бруди, єврейської лікарки, яка рятувала в Майданеку, Аушвіці, Біркенау хворих в'язнів. Це наочно демонструє нелінійність жіночих біографій у роки війни, проблему особистої відповідальності та вибору або відсутності такої можливості.

Підготовка біографічних довідників було досить поширеним способом оповідати історію до появи Інтернету та Інтернет-енциклопедії Wikipedia. Варто згадати серію «Енциклопедій Третнього райху», «Хто був ким у Третньому Райху»²⁷ – одні з небагатьох довідкових видань, які були перекладені на пострадянському просторі²⁸. У 1999 році вийшло два довідника англійською мовою в американському видавництві «Schiffer» за редакцією військового історика Френча Маклейна, які можна перекласти як «Чоловіки

²⁵ *Cosner, S. Cosner, V. Women under the Third Reich. A Biographical Dictionary. Santa Barbara: Greenwood Press, 1998, 203 p.*

²⁶ *Ibid, p. ix.*

²⁷ *Robert S. Wistrich. Wer war wer im Dritten Reich : Anhänger, Mitläufer, Gegner aus Politik, Wirtschaft, Militär, Kunst und Wissenschaft. 1. Auflage. Harnack, München, 1983; Wer war wer im Dritten Reich. Ein biographisches Lexikon. Fischer-Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main, 1987; Hermann Weiß (Hrsg.). Biographisches Lexikon zum Dritten Reich. S. Fischer, Frankfurt am Main, 1998; Biographisches Lexikon zum Dritten Reich. Fischer-Taschenbuchverlag, Frankfurt am Main 2002; Personenlexikon 1933 – 1945. Tosa, Wien 2003.*

²⁸ *Энциклопедия Третьего рейха / Под общ. ред. А. Егзарова, Москва: Локид / Миф, 1996. – 592 с.*

табору» (*The Camp Men*)²⁹ та «Польові чоловіки (*The Field Men*)»³⁰. У цих енциклопедіях представлені біографії офіцерів та рядових СС, СД, поліції, які організовували роботу й охорону нацистських концтаборів, були членами айнзацгруп, що здійснювали вбивства на окупованих східних територіях в тилу Вермахту. Ще один біографічний довідник вийшов у названому видавництві у 2002 році, присвячений наглядцям у нацистських концтаборах, «Табірні жінки: охоронці жіночого роду. Хто допомагав СС управляти нацистськими концтаборами»³¹. Всі три попередньо названі енциклопедії мають ґрунтовний довідковий апарат, містять багато фотоілюстрацій і портрети майже всіх фігурантів словникових статей.

Біографічний довідник «Аушвіц: злочинці, помічники, жертви та що з ними сталося» став справою всього життя німецького журналіста Ернста Клеє³². Ніхто так детально не задокументував біографії нацистських злочинців, як вдалося цьому авторові. У книзі представлено майже 4000 біографій усього персоналу табору знищення Аушвіц-Біркенау, від керівників і безпосередніх виконавців злочинів до їх помічників із середовища в'язнів, які були змушені працювати у різних допоміжних командах. Особлива цінність цього довідника полягає в тому, що тут є інформація про повоєнну долю злочинців та їх жертв. Дані про персоналії автор брав із архівних документів, матеріалів судових процесів, публікацій в пресі та науковій літературі, а також зі свідчень очевидців.

У вітчизняній довідковій літературі міститься доволі скупа інформація про нацистські концтабори, яка зазвичай обмежується трактуванням поняття «концтабір» і представленням декількох історій таборів, як прикладів. Такий підхід насамперед не дає уявлення про функціонування самої системи кацетів. Другий важливий момент, який характеризує загальний стан наукових досліджень – це дуже мала кількість інформації про людей, які були ув'язнені в таборах. У нацистській системі ідентифікації в'язнів концтабору такої категорії, як «українці», не передбачалося. Разом ці обставини створюють хибне враження, що українських бранців у нацистських концтаборах не було. Це показує навіть побіжний огляд німецьких та англomовних енциклопедичних і довідкових видань, у статтях яких жителів України важко розгледіти під загальною назвою радянських громадян. З іншого боку, пред-

²⁹ MacLean, French L. *The Camp Men: The SS Officers Who Ran the Nazi Concentration Camp System*. Atglen, PA: Schiffel., 1999.

³⁰ MacLean, F. *The Field Men: The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos – the Nazi Mobile Killing Units*. Atglen, PA: Schiffer, 1999.

³¹ Brown, D.P. *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System*. Atglen, PA: Schiffer, 2002.

³² Klee, E. *Auschwitz: Täter, Gehilfen, Opfer und was aus ihnen wurde: ein Personenlexikon*. Frankfurt am Main : S. Fischer, 2013. – 512 s.

ставлений у цій публікації матеріал вказує на можливі методичні підходи до створення енциклопедичних видань (біографічний довідник, тематична енциклопедія), допомагає зорієнтуватися серед чисельних наукових досліджень та врахувати їх у власних пошуках.

REFERENCES

- Benz, W, Distel, B. (Ed.) (2005–2009). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. (Vols. 1–9). München: Beck, [in German].
- Brown, D.P. (2002). *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System*. Atglen, PA: Schiffer [in English].
- Catalogue of camps and prisons in Germany and German-occupied territories, Sept. 1st, 1939 – May 8th, 1945*. (1949–1950). Arolsen [Germany: The Service]. [in English].
- Cosner, S., Cosner, V. (1998). *Women under the Third Reich. A Biographical Dictionary*. Santa Barbara: Greenwood Press. [in English].
- Drobisch, K., Wieland, G. (1993). *System der NS-Konzentrationslager: 1933–1939*. Berlin: Akad. Verlag. [in German].
- Dubyk, M. (Ed.). (2000). *Dovidnyk pro tabory tyurmy ta getto na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny (1941-1944) / Handbuch der Lager, Gefaengnisse und Ghettos auf dem besetzten Territorium der Ukraine (1941-1944)*. Kyiv. [in Ukrainian and German].
- Füllberg-Stolberg, C. (1994). *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen, Ravensbrück*. Bremen: Edition Temmen. [in German].
- Grau, G. (2011). *Lexikon zur Homosexuellenverfolgung 1933–1945. Institutionen – Kompetenzen – Betätigungsfelder*. Berlin/Münster, Lit. [in German].
- Grechko, A.A., & Ogarkov, N.V. (1977). *Sovetskaja voennaja jenciklopedija* (Vol. 4: «K-22» — Linejnyj krejser, pp. 332, 333). Moscow: Voenizdat. [in Russian].
- Kirian M.M. (Ed.). (1988). *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945: Slovar' spravochnik*. Moscow: Voenizdat. [in Russian].
- Klee, E. (2013). *Auschwitz: Täter, Gehilfen, Opfer und was aus ihnen wurde: ein Personenlexikon*. Frankfurt am Main: S. Fischer. [in German].
- Kogon, E. (1946). *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*. München: Alber. [in German].
- Lotfi, G. (2000). *KZ der Gestapo. Arbeitserziehungslager im Dritten Reich*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt. [in German].
- MacLean, F. (1999). *The Field Men: The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos – the Nazi Mobile Killing Units*. Atglen, PA: Schiffer. [in English].
- MacLean, French L. (1999). *The Camp Men: The SS Officers Who Ran the Nazi Concentration Camp System*. Atglen, PA: Schiffeld. [in English].
- Megargee, Geoffrey P.; White, Joseph R.; Hecker, Mel. (Eds.) (2009). *Encyclopedia of camps and ghettos. 1933–1945. Volume I: Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press [in English].

Weinman, M. (Ed.). (1990). *Das Nationalsozialistische Lagersystem (CCP)*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins. [in Germany].

Weinmann, M., Kaiser, A., Krause-Schmitt, U. (2011). *Das nationalsozialistische Lagersystem (CCP)*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins. [in Germany].

Weiß, H. (2003). *Personenlexikon 1933–1945*. Wien. Tosa Verlag. [in Germany].

Tetiana Pastushenko,

Candidate Degree, Research Associate,

Institute of History of Ukraine,

Department of History of Ukraine during World War II National

Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), tetiana_p@ukr.net

NAZI CONCENTRATION CAMPS IN ENCYCLOPEDIA PUBLICATION: HISTORY OF NOTION, CLASSIFICATION, STATE OF RESEARCH

The article presents an overview of the most known encyclopedic publications about the Nazi concentration camps. In the encyclopedia Britannica is given the following definition “Concentration camp”. This is internment centre for political prisoners and members of national or minority groups who are confined for reasons of state security, exploitation, or punishment, usually by executive decree or military order. Persons are placed in such camps often on the basis of identification with a particular ethnic or political group rather than as individuals and without benefit either of indictment or fair trial” The Nazi concentration camps is a camp, were administered since 1934 by the Concentration Camps Inspectorate (CCI) which in 1942 was merged into SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt and they were guarded by SS-Totenkopfverbände (SS-TV). As concentration camps are also classified the extermination camps, which were established by Nazi Germany for the industrial-scale mass murder of Jews by way of gas chambers.

In the article is analyzed state of research this topic from the first “Catalogue of camps and prisons in Germany and German-occupied territories,” who was created of the International Tracing Service in 1950 to the last project USA Holocaust Memorial Museum in Washington the Encyclopedia of camps and ghettos. 1933–1945 (2009–2018).

Studying the experience of already created reference publications is important for the Ukrainian Encyclopedia of Second World War project creation.

Keywords: *Encyclopedia, Ukraine, World War II, Nazi concentration camps, extermination camps.*